

МІНІСТЭРСТВА СЕЛЬСКАЙ ГАСПАДАРКІ
І ХАРЧАВАННЯ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

ГАЛОЎНАЕ УПРАЎЛЕНИЕ АДУКАЦЫІ, НАВУКІ І КАДРАЎ

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«БЕЛАРУСКАЯ ДЗЯРЖАЎНАЯ
СЕЛЬСКАГАСПАДАРЧЛЯ АКАДЭМІЯ»

Кафедра гісторыі і культуралогіі

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

МЕТАДЫЧНЫЯ ЎКАЗАННІ ДА СЕМІНАРСКІХ ЗАНЯТКАЎ

Для студэнтаў завочнага навучання
ўсіх спецыяльнасцяў

Горкі 2006

Зацверджана метадычнай камісіяй факультата эканомікі і права завочнага
аддзялення 27.12.2004.

Распрацавалі дацэнты В. М. БАРУЛІН (т. 1), Г. А. ГУСАРАВА (т. 3), А. І. КАДАНЧЫК (прадмова. т. 4, 5, 7), В.Ф. ШЧЭРБАЎ (т. 6), ст выкл Э. Я. ГЕРАСІМОВІЧ (т. 2).

Пад агульной рэдакцыяй А. І. КАДАНЧЫКА.

УДК 947.6(073)

Гісторыя Беларусі: Метадычныя ўказанні/ Беларуская дзяржауная
сельскагаспадарчая акадэмія; Скл. В. М. Б а р у л і н, Г. А. Г у с а р а в а,
Э. Я. Г е р а с і м о в і ч., А. І. К а д а н чы к., В. Ф. Ш ч э р б а ў. Горкі, 2006. 36 с.

Прыіведзены планы семінараў па найбольш складаных тэмах курса, асноўныя
пытанні, літаратура, рэкамендацыі для самастойнай падрыхтоўкі да заняткаў.

Для студэнтаў завочнага навучання ўсіх спецыяльнасцяў
Бібліягр. 102.

Рэцэнзенты: дацэнты, кандыдаты гістарычных науку Н. А. ГЛУШАКОВА.,
З. М. КАЗЛОВА.

© Складанне. В.М.Барулін, Э. Я Герасімовіч.

Г. А. Гусарава, А. І. Каданчык.,

В. Ф. Шчэрбаў, 2006

© Установа аддукацыі

"Беларускал дзяржаўная

сельскагаспадарчая акадэмія", 2006

ПРАДМОВА

Адукацыйны стандарт Беларускай дзяржаўнай сельскагаспадарчай акадэміі прадугледжвае разам з навучаннем па а branай спецыяльнасці далейшае паглыбленне гуманітарных і грамадазнаўчых ведаў. Складовай часткай адукацыі з'яўляецца курс "Гісторыя Беларусі". Аптыяні студэнтаў сведчаць аб вялікай цікаўнасці да яго вывучэння.

У перыяд залікова-экзаменацыйнай сесіі сіудэнты праслушаюць курс лекцый (8-10 гадзін) і прымуць удзел у семінарах (8-10 гадзін). Абмежаваная колькасць заняткаў патрабуе самастойнага засваення значнай часткі вучэbnага матэрыялу. Вынікі самастойнай працы па вывучэнні найбольш важных і складаных тэмаў курса праяўляюцца на семінарах. Яны дапамагаюць студэнтам асэнсоўваць тэарэтычны матэрыял, набываць навыкі выступлення перад аўдыторыяй, уменне весці палеміку і адстойваць сваю пазіцыю. Адначасова на семінарах ажыццяўляюцца кантроль за якасцю падрыхтоўкі.

Падрыхтоўку да семінараў трэба пачынаць з падбору неабходнай літаратуры. Метадычныя ўказанні дапомогуць зарыентавацца ў матэрыяле і скласці неабходны план-канспект па кожным пытанні. Рэкамендацыі высокакваліфікованых выкладчыкаў накіраваны на тое, каб зрабіць падрыхтоўку да семінараў і залікова-экзаменацыйнан сесіі больш рацыянальнай і эфектыўнай.

Студэнтам трэба памятаць, што вынікі іх працы на семінарах фіксуюцца ў рабочым журнале выкладчыка і могуць быць улічаны пры вызначэнні канчатковай ацэнкі. Студэнт, які не наведваў семінары альбо нездавальняюча адносіўся да вывучэння залпланаваных тэмаў курса, рашэннем кафедры можа быць не дапушчаны да экзамену, як не выкананаўшы прадугледжаны вучэбны план.

Тэма 1. АСАБЛІВАСЦІ ЭТНІЧНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ

1. Індаеўрапейскі перыяд у этнічнай гісторыі Беларусі. Узнікненне балтаў і славянаў.
2. Славянская каланізацыя беларускіх земляў. Зараджэнне беларускага этнасу. Асноўныя канцэпцыі этнагенезу беларусаў.
3. Кансалідацыя беларускага этнасу і ўзнікненне беларускай народнасці.
4. Паходжанне найменняў "Белая Русь", "Чорная Русь", "Літва", "Палессе". Станаўленне саманазвы беларусаў.

Літаратура: [8; 18; 20; 22; 24; 42; 45; 76; 77; 81; 102].

Тэма ахоплівае найбольш важныя пытанні па праблеме пачатковай гісторыі беларускага народа. Многія з іх да гэтага часу з'яўляюцца дыскусійнымі. Студэнтам неабходна азнаёміцца з асноўнымі навуковымі поглядамі на працэс фарміравання беларускага этнасу, ведаць іх сутнасць, асноўныя аргументы ў падтрымку і абвяржэнне. Асноўныя храналагічныя этапы гэтага працэсу павінны быць засвоены. Трэба адчыніць, што гісторыя фарміравання беларускага этнасу вывучаецца на падставе розных навук - археалогіі, антралагіі, лінгвістыкі, тапанімікі, этнографіі і інш. Важна адразу засвоіць сэнс такіх паняццяў, як "этнас", "этнагенез", "канцэпцыя", "субстрат", "народнасць", "этнонім" і інш.

Вывучэнне тэмы рэкамендуецца пачаць з кароткай характарыстыкі двух перыяду - *даіндаеўрапейскага і індаеўрапейскага*, на якія ўмоўна падзяляецца этнічная гісторыя Беларусі. Першы перыяд ахоплівае велізарны адрэзак часу: пачынаецца з глыбокай старажытнасці, са з'яўленнем чалавека на сучаснай тэрыторыі Беларусі, і дасягае аж да бронзавага веку. Пытанне аб далёкіх продках беларусаў і сёння застаецца адкрытым, але можна прывесці тыя пункты гледжання, якія сустракаюцца ў літаратуры [8, 4-39; 20, 9-11].

Пытанне аб паходжанні індаеўрапейцаў, прычынах, часе і шляхах іх міграцыі таксама па-рознаму асвятляецца ў літаратуры. Засвойце змест тых канцэпцый, што існуюць па гэтай праблеме. Звярніце ўвагу, што ў межах індасуралейскага перыяду вылучаецца *балцкі этап этнічнай гісторыі Беларусі*, які пазней паступова змяняецца славянскім [18, 20-31; 20, 26-36; 24, 4-14]. Неабходна памятаць, што балты таксама мелі сваіх папярэднікаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі. На працягу многіх стагоддзяў ішоў працэс змешвання балтаў з мясцовым (аўтакhtonным)

насельніцтвам, у выніку якога балты засвойвалі мясцовы *даінда-еўрапейскі субстрат*. Дарэчы, "чыстых" этнасаў увогуле не існуе. Усе этнасы ўтвараліся ў выніку ўзаемадзеяння народаў. Балцкі этап - гэта час расселення на беларускіх землях індаеўрапейцаў з іх асноўнымі заняткамі земляробствам і жывелагадоўляй, час інтэнсіўнай асіміляцыі мясцовага неалітычнага насельніцтва. Апошняе паступова трансфармавалася ў індаеўралейцаў-балтаў, але пры гэтым аказала пэўны ўплыў на іх мову і культуру.

У сваю чаргу, балты пазней падвергліся мацнейшаму славянскаму ўплыву. Наконт часу узнікнення славян, пачатковага этапу іх гісторыі погляды даследчыкаў таксама не супадаюць [18, 26-36]. Гэта тлумачыцца нідостатковасцю ці поўнай адсутнасцю першакрыніцаў, а адсюль непазбежна існаванне розных канцэпцый.

У другім пытанні трэба адразу адзначыць, што праблема паходжання беларусаў з'яўляецца адной з самых складаных, недостаткова вывучаных у айчынай гісторыі Яна і зараз застаецца даволі актуальнай. Паспрабуйце растлумачыць, чаму яна, нягледзячы на вялікую аддаленасць па часе, займае важнае месца ў сучасных даследаваннях? Потым неабходна звярнуць увагу на храналогію славянскага этапу этнічнай гісторыі Беларусі, а таксама на асноўныя шляхі, па якіх ішло паступовае асваенне беларускіх зямель славянскімі пляменамі. Не забывайце, што славяне прасоўваліся на тэрыторыі, найбольш зручныя для пражывання тагачаснага насельніцтва, але якія ўжо былі заселенымі. Цяпер ужо балты ператварыліся ў папярэднікаў славян і склалі так званы "балцкі субстрат". Растлумачце сэнс гэтага азначэння, якое ўвайшло ў назvu асобнай навуковай канцэпцыі ўзнікнення беларускага этнасу, вядомай як "*тэорыя балцкага субстрату*".

У сувязі з гэтым узнякае пытанне аб узаемаадносінах славянаў і балтаў. Магло быць так, што славяне ўступалі ў востры канфлікт, які вёў да знішчэння аднаго з бакоў, альбо паміж імі ўстанаўлівалася мірнае суседства. Якія меркаванні існуюць наконт гэтага? Звярніце ўвагу на думку некаторых сучасных навукоўцаў (М. Піліпенка і інш.), што ў выніку славяна-балцкага сінтэзу ўзніклі новыя этнічныя славянскія супольнасці: *дрыгавічы, крывічы, радзімічы, якія склалі аснову беларускага этнасу* [20, 30-37; 67]. Аднак дрыгавічы, крывічы, радзімічы з'яўляліся толькі *тэртыярыйнымі културна-этнічнымі супольнасцямі*. Яны яшчэ не склаліся ў народнасці, але паступова ўцягваліся ў гэты працэс. Паспрабуйце растлумачыць, што ў іх было агульнага і што іх адрознівала, як упłyvalі на развіццё гэтих суполь-

насцяў кантакты з іншымі ўсходнеславянскімі народамі.

Заключная частка пытання патрабуе назваць і растлумачыць сутнасць іншых канцэпцый паходжання беларусаў, паказаць іх моцныя і слабыя бакі [18, 20-31; 20, 37-40]. Паколькі адной з асноўных у савецкай гісторыографіі з'яўлялася так званая *старажытнаруская канцэпцыя*, то яна патрабуе асаблівай увагі. Важна растлумачыць, чаму гэтая канцэпцыя доўгі час панавала ў гісторычнай навуцы, у чым яе сутнасць і навуковая недастатковасць.

На пачатку трэцяга пытання неабходна адзначыць, што ўсходнія славяне будавалі сваю дзяржаўнасць самі, на землях сваіх продкаў. Вядома, што многія дзяржавы Заходняй Еўропы (Англія, Францыя, Італія і інш.) былі створаны германцамі ці азіяцкімі качэунікамі. Яны перасяляліся на месцы былых правінций Рымскай імперыі, дзе існаваў болып высокі ўзровень цывілізацыі. Такім чынам, перасяленцы адразу атрымалі велізарную перавагу ў цывілізацыйным спаборніцтве са сваімі суседзямі на ўсходзе - усходнімі славянамі.

Неабходна падкрэсліць ролю першых дзяржаўных утварэнняў (княстваў) у ператварэнні вышэйазначаных пачатковых культурно-этнічных супольнасцяў у беларускую *народнасць*. Трэба *дакладна ведаць азначэнне народнасці*, яе прынцыповае адрозненне ад палярэдніх рода-племянных аб'яднанняў. Заўважце, што ў літаратуры высновы даследчыкаў аб часе ўзнікненне беларускай народнасці таксама не супадаюць. Аднак практична ўсе признаюць ролю Полацкага княства ў кансалідацыі беларускага этнасу. Якраз ў межах старажытнай Полацкай дзяржавы склалася ядро беларускага народа. Растлумачце, як *палітычныя, культурныя, геаграфічныя, эканамічныя, дэмографічныя і іншыя фактары спрыялі фарміраванню беларускай народнасці*. Для гэтага трэба добра засвоіць матэрыял па гісторыі Полацкага княства. Менавіта яно было адным з самых моцных дзяржаўных утварэнняў ва Усходняй Еўропе і па сваіх памерах, прыродных і эканамічных багаццях стала на адзін ўзровень з многімі еўралейскімі дзяржавамі таго часу. Невыпадкова ўся гісторыя ўсходняга славянства IX-XIII стст. развівалася ў трохкутніку Полацк - Ноўгарад - Кіеў. Аднак разам з харектарыстыкай выключнай ролі Полацкага княства ў фарміраванні беларускай народнасці прыгадайце розныя меркаванні даследчыкаў аб tym, калі завяршаецца гэты працэс - у перыяд існавання полацкай дзяржавы ці пазней?

Чацвёртае пытанне тэмы знайшло даволі шырокое адлюстраванне ў літаратуры і звычайна не выклікае асаблівых цяжкасцяў [20, 41-44, 66-89]. Задача заключаецца ў tym, каб супаставіць розныя погляды

на этымалогію (паходжанне) указанных найменняў, зразумець сэнс, які даследчыкі надаюць кожнаму з іх, а таксама вызначыць месцаходжанне абазначаных імі тэрыторый. Рэкамендуем звярнуць асаблівую ўвагу на тэрмін "Літва". Ён літаральна пранізвае наступную тэму, і таму пажадана пры вывучэнні ўжо гэтага пытання разобрацца, дзе, на думку гісторыкаў, у старажытнасці знаходзіліся землі з такою назваю [40; 42].

Заключная частка пыггання закранае гісторыю этноніма беларускага народа. Па сутнасці неабходна адказаць, чаму *выкарыстанне* такіх вядомых назваў *насельнікаў* беларускіх зямель, як *крывічы*, *дрыгавічы*, *радзімічы* *паступова памяняшаецца* і, *урэшице рэшт*, яны зусім знікаюць з *летапісаў*; чаму ўсё больш *распаўсюджваецца* тэрмін "*палаchanе*". а потым надоўга замацоўваецца этнонім "*ліцьвіны*"?

І толькі адносна нядаўна сама назва народа "*ліцьвіны*" канчаткова саступіла сучаснаму этноніму "*беларусы*". Цікава паразважаць, чаму расійская імператрыца Кацярына II, за праўленнем якой беларускія землі былі гвалтоўна далучаны да Расійскай Імперыі, старанна выкарочоўвала найменні "*Літва*", "*ліцьвіны*" і настойліва навязвала карэннаму насельніцтву назуву "*беларусы*". А яе болып позні паслядоўнік Мікалай I нават зацвердзіў спецыяльную пастанову, якая аб'ектыўна вяла да ўсё меншага выкарыстання ў афіцыйным ужытку найменняў "*Беларусь*" і "*Літва*", а замест іх замацоўвалася бязлікае -"*Паўночна-Заходні край*".

Тэма 2. БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКАЯ ДЗЯРЖАВА ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ

1. Гісторыя ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага. Погляды гісторыкаў на прычыны і працэс утварэння ВКЛ.
2. Палітычнае развіццё Вялікага Княства Літоўскага: дзяржаўны лад, органы ўлады і кіравання ВКЛ.
3. Сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх зямель у складзе Вялікага Княсгва Літоўскага.
4. Знешняя палітыка Вялікага Княства Літоўскага і яго барацьба за незалежнасць.

Літаратура: [18; 20; 22; 24; 31; 34; 37; 39 - 42; 68; 78, 80; 81; 87; 96; 108; 110; 111; 113; 114; 117]

У працэсе падрыхтоўкі непасрэдна па пытаннях тэмы студэнтам

неабходна усвядоміць, чаму гэтая тэма з'яўляеца адной з ключавых у гісторыі Беларусі ў цэлым і асабліва ў гісторыі беларускай дзяржаўнасці.

Заняткі пачынаюцца адным з самых дыскусійных пыганняў у сучаснай літаратуры па гісторыі ВКЛ. Разыходжанні многіх гісторыкаў па праблеме пачатковай гісторыі княства істотна ўпłyваюць на шэраг прынцыпова важных высноваў па многіх тэмах курса. Пры яго вывучэнні трэба звярнуць увагу на тое, што ў літаратуры выдзяляюцца трох асноўныя канцэпцыі гісторыі ўтварэння ВКЛ: 1) *традыцыйная* (яна была замацавана ў гістарыяграфіі Расійскай Імперыі, у гістарычных працах і падручніках савецкіх часоў; у сучаснай літаратуры яе часам называюць *літоўскай*); 2) *канцэпцыя M. Стрыйкоўскага* (яе яшчэ называюць *польскай* альбо *польска-літоўскай*); 3) *канцэпцыя M. Ермаловіча* (яе яшчэ называюць *беларускай*). Студэнтам неабходна дэталёва разабрацца ў сутнасці кожнай з гэтых канцэпцый [20, 75-101; 40 - 42].

Пры разглядзе першай канцэпцыі мэтазгодна звярнуць увагу на шэраг пытанняў, на якія яна не дае пераканаўчых адказаў. Напрыклад, чаму першай сталіцай дзяржавы стаў беларускі горад Новагародак, чаму менавіта ад Новагародка ішло тэрытарыяльнае пашырэнне княства, чаму палітыка першых князёў ВКЛ праводзілася ў інтарэсах менавіта беларускіх зямель, чаму дзяржаўнай мовай у ВКЛ была старабеларуская мова, чаму панавала беларуская культура?

Для ацэнкі другой канцэпцыі важна правільна адказаць на пытанне: *ці ўдалося мангола-татарам заваяваць ў XIII стагоддзі тэрыторыю сучаснай Беларусі?* Мэтазгодна адзначыць падabenства першых двух канцэпцый у галоўным: у той ролі, якая адводзілася насельніцтву беларускіх земляў ва ўтварэнні ВКЛ. Раствумачце, якая гэта роля.

Разгляд трэцяй канцэпцыі патрабуе увагі да такіх прынцыпова важных пытанняў, як: што такое летапісная Літва і дзе яна знаходзілася; продкамі якога сучаснага народа былі яе жыхары; як называліся ў старажытнасці тэрыторыя і жыхары цяперашняй Літвы: якія тэрыторыі абазначаны ў пашыранай назве дзяржавы - Вялікае Княства *Літоўскае, Рускае і Жамойцкае?* Адказы на гэтыя пытанні дапамогуць зразумець, чаму па канцэпцыі М. Ермаловіча якраз заходнерускія (гэта значыць *беларускія*) княствы заснавалі ВКЛ [39 - 42].

Галоўнае. да чаго скіляеца большасць сучасных навукоўцаў-гісторыкаў, гэта тое, што *ўзнікненне новай дзяржавы было заканамерным вынікам сацыяльна-еканамічных, палітычных, культурных і дэмографічных працэсаў*, якія працякалі ў першай

палове XIII ст. у верхнім Панямонні пераважна на беларускіх землях (іх сутнасць трэба растлумачыць). Адначасова неабходна звярнуць увагу на тое, што працэс аб'яднання беларускіх земляў ў ВКЛ быў працяглы і складаны, заняў, прыкладна, стагоддзе і праходзіў рознымі шляхамі, што пэўным чынам адбілася на статусе гэтых земляў у складзе ВКЛ. Мае сэнс паказаць асноўныя вынікі дзейнасці Міндоўга, Войшалка. Трайдэна, Віценя, Гедыміна, Альгерда. Вельмі важна ўсвядоміць, ігро насељніцтва беларускіх земляў складала значную большасць насељніцтва ВКЛ, а беларуская мова і культура былі пануючымі ў краіне [20; 31; 34; 81; 114].

Каб лепш разобрацца ў другім пытанні, неабходна ведаць сэнс тэрмінаў "*палітыка*", "*палітычны лад*", "*дзяржава*". Трэба памятаць, што палітычны лад ВКЛ у сваёй аснове меў тыповыя рысы, характэрныя для іншых краін феадальнай эпохі. Разам з тым, ён прайшоў шматвяковую эвалюцыю, увабраў пэўныя рысы іншаземных сістэм кіравання, а таксама тыя нормы і традыцыі, што існавалі ў беларускіх княствах. У выніку палітычны лад ВКЛ набыў сваю адметнасць.

Як паказвае вопыт, студэнты маюць пэўныя цяжкасці ў разуменіі структуры органаў дзяржаўнай улады і кіравання ВКЛ. Для лепшага засваення матэрыялу раім згрупаваць яго па наступнаму плану: цэнтральныя (агульнадзяржаўныя) органы кіравання, адміністрацыя ВКЛ, сістэма мясцовага кіравання.

Перш за ёсё трэба звярнуць увагу на правы і абавязкі вялікага князя, а таксама на парадак фарміравання і функцыі вышэйших агульнадзяржаўных органаў - "*паны-рада*" і "*вольнага сойму*". Важна адлюстраваць эвалюцыю іх паўнамоцтваў па часе. У прыватнасці, як абсолютная манархія (неабмежаваная ўлада кірауніка дзяржавы) цягам часу ператварылася ў манархію абмежаваную, а першапачаткова дарадчы орган "*паны-рада*" паступова набыў статус заканадаўчага органа дзяржаўнай улады. У той жа час роля вольнага сойму значна знізілася.

Разглядаючы сістэму мясцовага кіравання ў ВКЛ, звярніце ўвагу на абавязкі такіх службовых асобаў. як ваявода, стараста, сельскі войт, старац, а ў сістэме гарадскога самакіравання - войт, рада, бурмістры, лава [21; 24; 81].

Пакажыце, што ў адрозненне ад Маскоўскай дзяржавы ў ВКЛ паступова развіваліся класічныя еўрапейскія інстытуты дзяржаўнай улады, складалася своеасаблівая форма саслоўна-прадстаўнічай манархіі (некаторыя даследчыкі называюць яе адмысловай феадальнай дэмакратыяй), назіралася тэндэнцыя падзелу ўладаў на заканадаўчую.

выканайчую і судовую. Карысна нагадаць, што заканадаўства было акумулявана ў трох Статутах ВКЛ. Яны абагульнілі тагачасныя дзяржаўна-прававыя ідэі, некаторыя з якіх нават апярэджвалі свой час.

Для лепшага разумення даволі складанага пытання аб сацыяльна-еканамічным развіцці беларускіх зямель трэба асэнсаваць наступныя паняцці: *магнаты, шляхта, сяляне; "людзі паходжыя", "людзі непаходжыя", "чэлядзь нявольная"; прыгоннае права; дворышча, грамада, служба, дым; даніна, дзяякло, чынш, паничына; данікі, цяглыя, чынишавыя, слугі, агароднікі; фальварак, валока, валочная памера; рамесніцкія цэхі; магдэбургскае права, магістрат, рада, ратуша.* [18; 23; 81; 117].

Неабходна зыходзіць з таго, што ў XIII - першай палове XIV ст. на тэрыторыі Беларусі працягвалася фарміраванне і ўдасканальвінне феадальных адносін. Пэўным чынам пераразмяркоўваецца галоўны сродак вытворчасці - зямля. Змяняюцца формы землеўладання і землекарыстання. Пры гэтым трэба звярнуць увагу на *асноўныя этапы запрыгоньвання сялян*, якія звязаны з прыняццем адпаведных заканадаўчых акгаў: Прывілей і Судзебнік Казіміра, а таксама трывалы Статуты ВКЛ. Адначасова звярніце ўвагу на шматлікія павіннасці сялянаў, характар і доля якіх змяняліся па меры развіцця феадальных адносін. Карысна высветліць, чаму усё большае значэнне набываюць фальваркі. Асаблівую ўвагу звярніце на рэформу XVI ст., якая атрымала назvu "валочная памера". Трэба ведаць яе мэты, сутнасць, асноўныя вынікі, значэнне [24; 31; 106; 117].

Пакажыце, што ажыўленне эканамічнага развіцця беларускіх земляў па меры фарміравання ВКЛ знайшло адлюстраванне і ў жыщі гарадоў: узрасла іх агульная колькасць, павялічыліся памеры. Гарады становяцца цэнтрамі рамяства і гандлю, фарміруеца саслоўе мяшчан. Звярніце ўвагу на той факт, што да сярэдзіны XVI стагоддзя магдэбургскае права мелі амаль што ўсе больш ці менш значныя гарады Беларусі. Растлумачце, як вырашаліся многія пытанні з жыщі гарадоў у адпаведнасці з магдэбургскім правам.

Падсумоўваючы матэрыйял па трэцім пытанні, неабходна адзначыць, што сацыяльна-еканамічнае развіццё беларускіх земляў другой паловы XIII - першай паловы XVI ст.. нягледзячы на пэўныя асаблівасці, ішло ў рэчышчы заканамернасцяў, якія былі ўласцівыя феадальнай сістэме.

Для лепшага засваення чацвертага пытання мэтазгодна *вызначыць асноўныя зневинепалітычныя проблемы*, з якімі ВКЛ сутыкнулася ў працэсе свайго станаўлення і ўмацавання. Першая з іх - агрэсія нямецкіх рыцараў-крыжакоў. Неабходна адзначыць асноўныя этапы

змагання з гэтым выключна небяспечным ворагам: абарона князем Вячкай г. Кукеиноса, Давыдам Гарадзенскім - Новагародка, бітвы на Акмяне і Строве, Грунвальдская бітва. *Другая* - татарскія набегі. Варта вызначыць баі пад Берасцем, бітву на Сініх Водах, удзел князя Андрэя Палацкага у Кулікоўскай бітве, а таксама бітву на Ворскле (39; 81, 59-120].

Асобна трэба разгледзець Крэўскую унію 1385 г. Неабходна ведаць прычыны і ўмовы яе заключэння, станоўчыя і адмоўныя вынікі уніі для Беларусі [24, 43-46; 81, 79-85].

У заключнай частцы пытання трэба паказаць, што напрыканцы XV ст. цяжар барацьбы са знешняй небяспекай перамяшчаецца на ўсходнія межы ВКЛ. Падумайце, па якіх прычынах абвастрыліся стасункі Вялікага Княства Літоўскага з Маскоўскай дзяржавай [24, 69-73; 81, 107-120].

Тэма 3. БЕЛАРУСЬ У СКЛАДЗЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ

1. Люблінская унія 1569 г. Утварэнне Рэчы Паспалітай, харктар аб'яднанай дзяржавы.
2. Дзяржайна-прававое становішча ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. і яго значэнне.
3. Знешняя палітыка Рэчы Паспалітай. Войны другой паловы XVI - XVIII стст. і іх наступствы для Беларусі.
4. Прычыны нарастання і праявы крызісу Рэчы Паспалітай. Падзелы Рэчы Паспалітай і іх гісторыка-прававая ацэнка.

Літаратура: [18 - 20; 22; 24; 55; 68; 81; 96; 113; 115; 118; 119].

Гісторыя Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай - цікавы перыяд у жыцці беларускага народа не толькі непасрэдна тагачаснымі падзеямі, але і тым, што некаторыя з'явы мінулага нагадваюць сучасны этап, калі перад беларускім народам гісторый пастаўлена пытанне: адраджэнне ці згуба?

Вывучэнне тэмы рэкамендуецца пачаць з разгляду знешняга і ўнутранага становішча Вялікага Княства Літоўскага напярэдадні перамоваў аб уніі. Гэта дапаможа выдзяліць дзве групы фактараў (прычын), якія штурхалі ВКЛ у абдымкі Польшчы: *знешнія і ўнутраныя*.

Важна вызначыць і паспрабаваць даказаць, чаму ў варунках 1569 г. перад ВКЛ паўсталі дылема: альбо ўключэнне ў склад Маскоўскай

Дзяржавы, альбо чарговы саюз з Польчай. Неабходна аргументавана адказаць на пытанне, чаму выбар быў зроблены на карысць Польчы, а не Масковії? Пры гэтым звярніце ўвагу на гістарычныя перадумовы цеснага збліжэння дзяржаў, якое было юрыдычна замацавана яшчэ ў 1385 г. (Крэўская унія) і пацверджана шматлікімі даговорамі. Цікава пры гэтым парынаць, якая з дзвюх краін і чаму была больш зацікаўлена і ў свой час выступіла ініцыятарам заключэння Крэўской уніі і якая - Люблінскай [20, 170-172; 23, 331-348; 24, 43-46, 74-78; 81, 79-85, 199-204; 115, 74-84].

Характарыстыку Люблінскай уніі неабходна пачынаць з аналізу пазіцыяў і мэтаў, якія адстонвалі абодва бакі ў працэсе перагавораў: чаму з самага пачатку прадстаўнікі ВКЛ разглядалі прапановыг польскага боку як нераўнапраўныя, як пагрозу *суверэнітэту* сваёй краіны, як спробу *інкарпарацыі* княства ў склад "вялікай Польчы". Невыпадкова ў знак пратэсту яны пакідалі Люблін. Выключнае значэнне мае правільнае разуменне ўмоваў уніі. Без гэтага нельга разобрацца ў сутнасці розных ацэнак уніі і поглядах на характар аб'яднанай дзяржавы. Галоўныя разыходжанні зводзяцца да наступнага: адны аўтары сцвярджаюць, што ў выніку уніі фактычна адбылася інкарпарацыя княства ў Польскае каралеўства, а Рэч Паспалітая была *унітарнай* дзяржавай. Іншыя, наадварот, лічаць, што унія не азначала паглынання княства Польчай, а новаствораная дзяржава была *федэрацыяй*, у якой ВКЛ захавала пэўную самастойнасць. Прывядзіце адпаведныя аргументы на карысць той ці іншай канцепцыі [19, 333-343; 20, 169-177; 113, 137].

Другое пытанне тэмы неабходна разглядаць у непасрэднай сувязі з умовамі Люблінскай уніі: нагадайце аб федэратыўным характары Рэчы Паспалітай, які прадугледжваў захаванне многіх атрыбутаў дзяржаўнасці ВКЛ і пэўныя абмежаванні для польскіх феадалаў на тэрыторыі княства (ведаць іх трэба абавязкова). Адначасова майце на ўвазе палітычныя, эканамічныя і рэлігійныя фактары, якія давалі пэўную перавагу Польчы і дазвалялі польскім правячым колам ажыццяўляць паступовы наступ на права ВКЛ. И ў гэтым кантэксце адкажыце на шэраг пытанняў: *што станоўчага дала унія княству; ці спраўдзіліся спадзяванні шляхты ВКЛ на аднолькавыя з польскай шляхтай "залатыя вольнасці"; якое месца адводзілася ВКЛ у Рэчы Паспалітай паўмовах уніі і якое, па сутнасці, імкнуліся вызначыць яму польскія колы?* Пры гэтым памятайце, што польская праграма уніі прадугледжвала ўтварэнне *унітарнай* дзяржавы, у той час як ВКЛ

імкнулася да захавання *федэрацыі*. Прывядзіце канкрэтныя факты (умовы уніі, Літоўскі трывалы 1581 г., Статут 1588 г., спробы аддзяліцца ад кароны 1655 г., рашэнні сейма 1673 г. аб ураўнаванні ў правах з палякамі і інш.) [81, 205-213; 96; 107, 94, 126, 161].

Асобнае месца трэба адвесці *Статуту ВКЛ* 1588 г, у якім былі выкладзены прававыя асновы самастойнасці ВКЛ у складзе аў'яднанай дзяржавы. Пры гэтым неабходна адзначыць, што ўпершыню была юрыдычна замацавана дзяржаўнасць беларускай мовы, вылучаны такія важныя прынцыпы, як роўнасць усіх перад законам, ідэя ўсеагульнага добра, прыярытэт свецкай улады над царкоўнай. Важна звярнуць увагу, наколькі ў Статуте ўвогуле былі адлюстраваны палажэнні Люблінскай уніі. У tym ліку адносна правоў палякаў набываць беларускія землі і прызначэнне іх на пасады ў ВКЛ [96, 415-417].

Мэтазгодна спыніцца *на міжканфесійных стасунках* у ВКЛ пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай, у першую чаргу паміж каталіцызмам і праваслаўем, паколькі абедзве канфесіі часта выкарыстоўвалася ўнутранымі і знежнімі сіламі ў мэтах, вельмі далёкіх ад рэлігіі. Зыходзячы з гэтага, растлумачце сутнасць Берасцейскай царкоўнай уніі. Важна падкрэсліць і растлумачыць, што царкоўная унія мела не столькі рэлігійны накірунак, колькі нацыянальна-палітычны. Асобна трэба адзначыць ролю ўніяцкай царквы ў захаванні мовы, культуры беларускага этнасу ва ўмовах паланізацыі і паказаць гэта на канкрэтных прыкладах [22, 413; 22; 24, 78-83; 81, 234-246; 68, 228-243].

Разгляд знежнай палітыкі Рэчы Паспалітай у другой палове XVI-XVIII ст. пачніце з таго, што па ўмовах Люблінскай уніі 1569 г. некаторыя дзяржаўныя функцыі (напрыклад, вядзенне знежнай палітыкі) апынуліся ў кампетэнцыі агульнадзяржаўнага кіраўніцтва, і таму Беларусь не па сваёй волі часта становілася арэнай ваенных дзеянняў. Трэба адзначыць, што для знежнай палітыкі азначанага *перыяду харектэрны супярэчлівасць і непаслядоўнасць*: з аднаго боку, яна была накіравана на забеспячэнне трывалых гандлёвых сувязяў, культурнага абмену, а з другога - у ёй часта праяўлялася авантурнасць правячых колаў Рэчы Паспалітай, іх празмерная амбіцыйнасць і, як вынік, вострае супрацьстаянне з суседзямі, якое перарастала ў ваенныя канфлікты, асабліва з Маскоўскай дзяржавай. Звярніце ўвагу, што калі на пачатку XVII ст. сама Рэч Паспалітая здзейсняла інтэрвенцыі супраць Маскоўскай дзяржавы, то з сярэдзіны XVII ст. ужо Москва, маючы перавагу, усё часцей выступае ў ролі агрэсара. *Асобна трэба разгледзець вайну 1654 - 1667 гг.*, яе мэты і вынікі. Пры гэтым падкрэсліць, што доўгі час у айчыннай гісторыографіі гэтая вайна

падавалася як нацыянальна-вызваленчая барацьба беларусаў супраць польска-літоўскага заваявання Але дакументы сведчаць, пгто пад назвой "літоўскія людзі, польска-літоўскія гарнізоны" выступалі таксама этнічныя беларусы, якія баранілі сваю радзіму. На самой справе рускае самадзяржаўе ў чарговы раз імкнулася захапіць землі Смаленшчыны, Беларусі, Украіны, Літвы, Польшчы і нават польскі трон. Асабліва трэба звярнуць увагу на вынікі вайны для Беларусі, якія названы "крыдавым патопам" XVII ст.

У трэцім пытанні важна звярнуць увагу не толькі на ўзаема-адносіны Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай, але і на яе ўдзел ў Паўночнай вайне (1700 - 1721 гг), паказаць антыфеадальную барацьбу сялянства і яе ўплыў на становішча ў Рэчы Паспалітай [22, 296-309; 20, 200-215; 81, 255-306].

Каб разабрацца ў апошнім пытанні, трэба *высветліць асаблівасці становішча Рэчы Паспалітай* у сярэдзіне XVIII ст. (аслабленне каралеўскай улады, барацьба шляхецкіх груповак за ўладу, неэфектыўная дзейнасць сейма, заняпад адміністрацыйнага кіравання, нарастанне антыфеадальнага руху, міжканфесійныя супярэчнасці і інш.) і на гэтай аснове *паказаць прычыны нарастання і праявы палітычнага, эканамічнага і сацыяльнага кryzіsu kraіny*. Прывядзіце адпаведныя факты. Звярніце ўвагу на ролю суседніх імперскіх дзяржжаў - Аўстрыі, Венгрыі, Пруссіі і Расіі - у паглыбленні кryzіsu.

Разам з тым, у пытанні неабходна *разгледзець спробы ўратавання Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст.*, называць асноўныя рэформы, падкрэсліць значэнне Канстытуцыі 3 мая 1791 года. Раствумачце, чаму менавіта факт прыняцця Канстытуцыі выклікаў такую незадаволенасць і трывогу суседніх дзяржжаў. Яе прыняцце стала адной з галоўных прычын чарговай агрэсіі і падзелу Рэчы Паспалітай суседзямі [22, 564-584; 24, 118-125, 55, 96-118; 81, 307-346].

Неабходна *спыніцца на паўстанні 1794 г.*, яго мэтах, ходзе на Беларусі, выніках. Мэтазгодна нагадаць аб карнай ролі А. Суворава і расійскіх войскаў пад яго камандаваннем ў задушэнні гэтага паўстання. Раствумачце рэакцыю на паўстанне Аўстрыі, Пруссіі і Расіі, якая перарасла ў трэці падзел калісьці вялікай краіны. Дайце гісторыка-прававую ацэнку дзейнасці гэтых "трох імперскіх драпежнікаў" (як назваў іх Ф. Энгельс) па ліквідацыі Рэчы Паспалітай. Наколькі аргументаванымі, з пункту гледжання ёўрапейскай гісторыі і міжнароднага права, выглядалі прычыны, па якіх гэтыя дзяржавы прымалі лёсавызначальныя рашэнні ў дачыненні суверэннай краіны? [29; 118, 218-233; 119]

Тэма 4. БЕЛАРУСЬ У СКЛАДЗЕ РАСІЙСКАЙ ІМПЕРЫІ

1. Сацыяльная, нацыянальная і канфесійная палітыка расійскага царызму на беларускіх землях пасля падзелаў Рэчы Паспалітай.
2. Пачатак нацыянальна-вызваленчага руху на Беларусі. Паўстанне 1863-1864 гг, яго мэты і вынікі. Узмацненне русіфікацыі беларускага краю.
3. Нацыянальна-культурніцкі рух на Беларусі ў канцы XIX - пачатку XX ст. Фарміраванне беларускай нацыянальнай ідэі.

Літаратура: [18, 20; 22; 24,49; 68; 75; 81; 102].

Тэма ахоплівае перыяд ад апошняга падзелу Рэчы Паспалітай і да Лютайскай рэвалюцыі 1917 г. У гэты час адбыліся глыбокія змены ў эканамічным і грамадска-палітычным жыцці єўрапейскіх краін. У адрозненне ад іх Расія больш марудна ажыццяўляла паварот да новых формаў арганізацыі грамадства. Аднак кансерватызм расійскага царызму, пад уладай якога супраць сваёй волі апынулася Беларусь, не здолеў стрымаць аб'ектыўны ход гісторыі. Характэрнай рысай гэтага перыяду было абуджэнне нацыянальнага жыцця народаў шматнацыянальных краін. У XIX ст. закладваюцца ідэйныя асновы беларускага нацыянальнага руху, які напачатку XX ст. становіцца дзейным фактарам грамадскага жыцця на Беларусі.

На пачатку першага пытання пажадана нагадаць аб розных поглядах навукоўцаў на вынікі далучэння беларускіх земляў да Расійскай Імперыі. Сам факт замацавання расійскага панавання на беларускіх землях доўгі час абазначаўся ў літаратуры як "воссоединение" Беларусі з Расіяй, хаця спрадвеку беларуская дзяржаўнасць існавала незалежна ад Масквы. У некаторых сучасных выданнях гэта ўжо называецца "уваходжаннем Беларусі ў склад Расійскай Імперыі" [20, 263], што, па сутнасці, з'яўляецца толькі іншай формай сцвярджэння быццам бы дабрахвотнага злучэння з Расіяй. Неабходна ведаць асноўныя аргументы, якія падаюцца ў літаратуры на карысць станоўчай і адмоўнай ацэнак гэтага факта, таму што разгляд першага пытання будзе паглыбленым набліжэннем да той ці іншай ацэнкі [102].

З фармулёўкі пытання бачна, што яно патрабуе разгляду палітыкі, гэта значыць, высвялення афіцыйнай пазіцыі і дзеянняў расійскай улады на ўказанных напрамках развіцця грамадства [18, 182-193; 20, 263-279; 23. 10-230; 24, 126-183].

Зыходзячы са структуры пытання, яго можна ўмоўна падзяліць на тры часткі.

Першая - *сацыяльная палітыка*. Тут неабходна прасачыць, якія рашэнні прымала ўлада ў дачыненні асноўных слаёў насельніцтва далучаных земляў: да шляхты, сялянства і гараджан. Важна адказаць, чаму і на якіх умовах расійскі ўрад імкнуўся задобрыць шляхту і ў той жа час праводзіў палітыку насаджэння землеўладання рускага дваранства на беларускіх землях? Што змянілася ў становішчы сялянства, а таксама жыхароў беларускіх гарадоў і мястэчак?

Другая - *нацыянальная палітыка*, альбо адносіны ўлады да прадстаўнікоў розных нацыянальнасцяў, якія пражывалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі: беларусаў, палякаў, яўрэяў і іншых. Вядома, што ў складзе Рэчы Паспалітай узмацняліся спробы паланізацыі беларусаў найперш праз дыскрымінацыю беларускай мовы і яе прыхільнікаў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця. Асноўнымі сродкамі рэалізацыі гэтай мэты выступалі школа і касцёл. Важна прасачыць, ці змянілася што-небудзь істотна ў гэтых адносінах у дачыненні беларусаў у складзе Расійскай Імперыі. Растворыце, чаму *насуперак шырока распаўсюджанаму раней сцвярджэнню аб тым, што далучэнне да Расіі выратавала беларусаў ад аполячивання і акаталічвання*, сучасныя даследчыкі адзначаюць адваротнае: *пасля першага падзела Рэчы Паспалітай і да пачатку 1830-х гг. працэс аполячивання і акаталічвання беларусаў якраз у складзе Расіі набыў больш шырокі размах*. Пасправуйце растворыце думку лаўрэата Нобелеўскай прэміі польскага пісьменніка Чэслава Мілаша, які вобразна адзначыў, што беларусы з гаршком паланізацыі трапілі на скавараду русіфікацыі. Памятайце, што спыненне аполячивання не азначала павароту да беларускасці.

Трэцяя частка першага пытання - *канфесійная палітыка* - патрабуе аналізу адносін расійскіх уладаў да розных рэлігій, рэлігійных напрамкаў і іх прыхільнікаў. Найбольш падрабязна трэба разгледзець пазіцыю расійскага кірауніцтва да католікаў і грэка-католікаў (уніятаў). Па-першае, прывядзіце лічбавыя дадзеныя аб колькасці вернікаў гэтых хрысціянскіх канфесій і на гэтай аснове дайце аргументаваны адказ на пытанне, *ці дасягнула на самой справе акаталічванне беларусаў на пачатку 1770-х гадоў такога размаху, што спатрэбілася "выратавальная" місія расійскага царызму?* І калі так, то чаму *пасля падзелаў Рэчы Паспалітай асноўны націск расійскай улады і рускай*

праваслаўнай царквы быў накіраваны не столькі супраць каталіцкага касцёлу, сколькі менавіта супраць уніяцкай царквы, аснову якой складала якраз праваслаўная абраднасць. Неабходна распавесці пра лёс уніяцкай царквы ў Расійскай Імперыі і ў Савецкім Саюзе. Пэўныя ўяўленні трэба мець і аб адносінах расійскіх уладаў да іншых канфесій: ісламу, іудаізму, пратэстантызму.

Напрыканцы пытання мэтазгодна вызначыць сутнасць аб'яднальнай палітыкі царскага ўраду і зрабіць выснову, наколькі яе ўдалося рэалізаваць.

Другое пытанне пажадана пачаць з кароткай характарыстыкі сутнасці нацыянальна-вызваленчага руху, яго ролі ў станаўленні многіх дзяржаў. Паспрабуйце паказаць сувязь паміж развіццём капіталізму, фарміраваннем нацыі і абуджэннем нацыянальнага жыцця. Важна разумець, чаму ў шматнацыянальнай Расійскай Імперыі гэты працэс разгарнуўся значна пазней, чым у большасці еўрапейскіх краін. Растлумачне, чаму *пасля рэформы 1861 г., якая паклала пачатак буржуазным пераўтварэнням у Расіі, разам з нарастаннем адкрытай незадаволенасці сялянства вынікамі рэформы, ўсё больш выразна ўзмацняеца пратэст народаў Расійскай Імперыі супраць нацыянальнай палітыкі царызму.* Невыпадкова на працягу наступных дзесяцігоддзяў барацьба сялянства, іншых слоў насељніцтва за паляпшэнне свайго эканамічнага становішча і палітычнага свабоды перапляталася з барацьбой народаў за нацыянальныя права. У гэтым кантэксце і трэба разглядаць паўстанне 1863-1864 гг. Важна памятаць, што яно пачалося як спроба адрадзіць Рэч Паспаліту, але на тэрыторыі Беларусі і Літвы набыло адмыслове мяцьве адценне. Праграмныя мэты ўдзельнікаў паўстання, разыходжанні паміж "белымі" і "чырвонымі", аб якіх трэба ведаць, адлюстраваны ў літаратуры [18, 232-237; 20; 23, 150-155; 58] і звычайна не выклікаюць асаблівых цяжкасцяў.

Важна спыніцца на дзейнасці Каліноўскага як кіраўніка паўстання на Беларусі і ў Літве, на яго падыходах да сялянскай проблемы і асабліва на яго поглядах аб адметнасці "ліцьвінскага краю", гэта значыць Беларусі. Пакажыце, што *нацыянальна-вызваленчыя рухі ў Польшчы і Беларусі з гэтага часу началі ісці ўжо сваімі шляхамі і на месца ліцьвінскага патрыятызму прыходзіць патрыятызм беларускага нацыянальнага руху.*

Пры вызначэнні вынікаў паўстання нельга забывацца канстатацияй толькі таго факта, што яно пацярпела паражэнне. Трэба звярнуць увагу на перагляд царскімі ўладамі ўмоваў рэформы 1861 г.,

а таксама на міжнароднае значэнне барацьбы паўстанцаў.

Антыбеларускую рэакцыю царызму на паўстанне пакажыце на прыкладзе рэпрэсій да яго ўдзельнікаў (прывядзіце канкрэтныя лічбы), той нацыянальной палітыкі, якая праводзілася на беларускіх землях і атрымала ў літаратуры адпаведнае азначэнне. як русіфікацыя беларускага насельніцтва. Звярніце ўвагу на ролю школы і рускай праваслаўнай царквы ў гэтай справе. Растворычце сэнс заявы генерал-губернатара на Беларусі М. Мураёва, які невыпадкова атрымаў мянушку "Мураёў-вешальнік", наконт таго, што тое "что недоделал здесь русский штык, доделает русская школа".

Разгляд трэцяга пытання трэба пачаць з кароткай характарыстыкі зменаў (эканамічных, палітычных, культурных), якія адбыліся да гэтага часу ў еўрапейскіх краінах. Іх агульны сэнс - пераход да капіталізму. Адначасова складваюцца вялікія этнічныя супольнасці, якія атрымалі назну нацый (дайце азначэнне нацый). *Растворычце, чаму фарміраванне нацый ў краінах Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропы (у тым ліку і на Беларусі) адбывалася больш марудна?* Каб разобрацца ў прычынах запозненасці складвання беларускай наці, неабходна звярнуць увагу на гісторычныя варункі, у якіх працякаў гэты працэс, а таксама на нацыянальны і канфесійны склад насельніцтва Беларусі напрыканцы XIX ст. Вельмі важна прааналізаваць сацыяльны склад беларусаў: колькасць гарадскога і сельскога насельніцтва, сялянства, буржуазіі, шляхты, інтэлігенцыі. Гэта дапаможа зразумець, чаму ў заходненеўрапейскіх краінах лідэрам нацыянальных рухаў выступала, як правіла, нацыянальная буржуазія, а на Беларусі ініцыятарамі і кіраўнікамі нацыянальнага руху становіліся прадстаўнікі іншых слаёў насельніцтва, пераважна інтэлігенцыі. Характэрна, што пачынаўся ён з нацыянальна-культурнага адраджэння. Таму асаблівую ролю ў развіцці беларускага нацыянальнага руху адыграла дзеяцельнасць беларускамоўных літаратараў другой паловы XIX - пачатку XX ст., творчасць якіх садзейнічала ўздыму нацыянальнай свядомасці. Менавіта гэты перыяд становіцца вырашальным этапам нацыянальнага станаўлення беларусаў. *Аб'ектыўны працэс фарміравання беларускай нацыі намаганнямі шматлікіх дзеячаў паступова знаходзіць тэарэтычнае адлюстраванне ў распрацоўцы беларускай нацыянальнай ідэі. Стрыжнем нацыянальнай ідэі, яе неад'емнымі складнікамі сталі развіццё і распаўсюджанне новай беларускай літаратурнай мовы, уздым нацыянальнай свядомасці беларусаў і пропаганда ідэі адраджэння беларускай дзяржавы.* Далейшы ход беларускай гісторыі ў значнай ступені будзе адзначаны барацьбой многіх

пакаленняў беларусаў за ўласабленне нацыянальнай ідэі ў жыццё.

ТЭМА 5. АДНАЎЛЕННЕ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ Ў ВАРУНКАХ КАСТРЫЧНІЦКАЙ РЭВАЛЮЦЫИ І БАРАЦЬБЫ З АКУПАНТАМІ

1. Адносіны бальшавікоў да беларускага пытання пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі. І Усебеларускі з'езд, яго вынікі і гісторычнае значэнне.
2. Стварэнне і дзейнасць Беларускай Народнай Рэспублікі. Месца і роля БНР у гісторыі беларускай дзяржаўнасці.
3. Стварэнне беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове. Абвяшчэнне БССР і яе лёс у 1919-1921 гг.

Літаратура [18; 21; 23; 24; 31; 52; 55; 69; 72; 120].

Разгляд першага пытання мэтазгодна пачаць з кароткай харарактрыстыкі сутнасці *Кастрычніцкай рэвалюцыі*, у выніку якой РСДРП (б) - Расійская сацыял-дэмакратычная партыя (бальшавікоў) - стала правячай. Бальшавіцкая партыя [з сакавіка 1918 г. яна стане называцца Расійской камуністычнай партыяй (бальшавікоў) - РКП (б) - атрымала магчымасць на практыцы рэалізаваць сваю праграму, якую яна прапагандавала да рэвалюцыі. У тым ліку і праграму па нацыянальным пытанні. І тут важна прыгадаць, што абыцалі бальшавікі прадаставіць нацыям і народам пасля таго, як яны возьмуць уладу. Звярніце увагу на слова лідэра балынавікоў У. Леніна, напісаныя незадоўга да рэвалюцыі, якія тычацца непасрэдна Беларусі: "...немедленное восстановление полной свободы для Финляндии, Украины, Белоруссии, мусульман и т. д." [59, 299]. Праз тыдзень пасля Касгрычніка бальшавікамі была прынята Дэкларацыя правоў народаў Расіі, у якой абвяшчалася "Право народов России на свободное самоопределение вплоть до отделения и образования самостоятельного государства" [33, 161]. Трымайце ў памяці гэтыя слова і паранайце іх з практыкай бальшавікоў пасля захопу ўлады. На фоне папярэдніх абыцанняў трэба прааналізаваць сутнасць і прычыны негатыўнай пазіцыі бальшавікоў, у прыватнасці бальшавіцкага кіраўніцтва Абласнога выканавчага камітэта Заходній вобласці і фронту (скарочана - Аблвыканкамзаха), у дачыненні нацыянальных інтэрэсаў беларусаў. Тады стане зразумелым, чаму прадстаўнікі беларускіх нацыянальных партый і арганізацый

вырашылі ўзяць справу ў свае рукі і абмеркаваць праблему будучыні беларускага народа на Усебеларускім з'ездзе.

Важна прасачыць працэс падрыхтоўкі з'езда, склад удзельнікаў сутнасць разглядаемых праблем, вынікі працы, матывы яго разгону, паколькі гэта ўплывае на ацэнку прынятых ім рашэнняў. Асаблівую ўвагу трэба звярнуць на абронне дэлегатамі з'езда Выканайчага камітэта Рады Усебеларускага з'езда, які пазней адыграе выключна важную ролю ў стварэнні Беларускай Народнай Рэспублікі. Трэба ведаць сутнасць разыходжанняў у ацэнцы з'езда і разумець, чым яны выкліканы. Падуманце, напрыклад, чаму некаторыя аўтары, не зважаючы на легітымнасць (законнасць) з'езда, чамусьці лічаць яго рашэнні нелігітымнымі? Чаму з'езд абвінавачваецца ў tym, што ён быў буржуазна-нацыяналістычным, хаця амаль палову дэлегатаў складалі сяляне і рабочыя? Трэба падкрэсліць, што з'езд быў цалкам легітымным і таму яго рашэнне аб перадачы ўлады Усебеларускаму савету сялянскіх, салдацкіх і рабочых дэпутатаў было зусім апраўданым як намер склікаць Беларускі ўстаноўчы сойм.

Раней з'езд асвяляўся ў літаратуры толькі з пункту гледжання балыпавіцкіх ідэолагаў, для якіх больш важнай была ідэя сусветнай рэвалюцыі, а не нацыянальна-дзяржаўнае адраджэнне беларускага народа. І таму вельмі важна растлумачыць, чаму *I Усебеларускі з'езд стаў першым важным крокам на шляху адраджэння беларускай дзяржаваўнасці і аказаў істотны ўптыў на змяненне пазіцыі савецкага кіраўніцтва па беларускім пытанні*.

Другое пытанне непарыўна звязана з першым па зместу (развіццё гістарычных падзей на тэрыторыі Беларусі) і па сэнсу (дасягненне галоўнай мэты беларускай дэмакратыі - адраджэнне беларускай дзяржаўнасці). Спачатку трэба паказаць, што пасля перамяшчэння органаў савецкай улады з Мінска ў Смаленск пад пагрозай нямецкага наступлення, Мінск і значная тэрыторыя Беларусі аказаліся свабоднымі. У гэтых варунках Выканкам Рады Усебеларускага з'езда праявіў рашучасць і адказнасць за лёс радзімы: у I-й Устаўной грамаце ён абвясціў сябе часовай уладай на тэрыторыі Беларусі. Далейшы ход падзей, асабліва заключэнне Брэсцкага міру, паказаў, што камуністычнае кіраўніцтва Расіі, па сутнасці, разглядала тэрыторыю і насельніцтва Беларусі як аб'ект гандлю з Германіяй дзеля захавання сваёй улады. Прыняцце 2-й (абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі) і 3-й (абвяшчэнне незалежнасці БНР) Устаўных грамат, змест якіх неабходна ведаць, з'явілася лагічным працягам дзеяніасці беларускіх нацыянальных сілаў па абароне інтэрсаў беларускага народа,

замацаванні дэмакратычнага шляху развіцця краіны.

Асаблівую ўвагу неабходна ўдзяліць дзейнасці кіраўніцтва БНР па нацыянальна-культурным развіцці краіны (найперш адукцыя), замацаванні атрыбутаў дзяржаўнасці (сцяг, герб, пашпарт, паштовыя рэквізіты), пачатку стварэння органаў мясцовай улады, устанаўленні дыпламатычных стасункаў з іншымі дзяржавамі. Паколькі БНР існавала ў варунках фактычнага падзелу яе тэрыторыі паміж Германіяй і Расіяй, пакажыце рэакцыю кіраўніцтва гэтых краін на факт абвяшчэння БНР і яе дзейнасць.

Звярніце ўвагу на прынцыповых разыходжанні паміж гісторыкамі ў ацэнках самога факта абвяшчэння і існавання БНР, яе незалежнасці, вынікаў дзейнасці і ролі ў гісторыі беларускага адраджэння. Чаму адны аўтары сцвярджаюць, пгто БНР была рэальным увасабленнем мэты беларускіх дэмакратычных сілаў аб беларускай дзяржаўнасці. важнейшым этапам на шляху ажыццяўлення беларускай нацыянальнай ідэі, а іншыя - імкнуща даказаць, што БНР была марыянетковым утварэннем без прыкметаў дзяржаўнасці, нерэалізаванай спробай беларускай інтэлігенцыі стварыць беларускую дзяржаву, што яе дзейнасць не адпавядала інтэрэсам беларускага народа? Пасправуйце прааналізаць розныя аргументы супярэчлівых бакоў, у тым ліку і такі, што без БНР не было б і БССР.

У трэцім пытанні найперш звярніце ўвагу на тое, што органы савецкага кіраўніцтва ў Маскве (ЦК бальшавіцкай партыі і Усерасійскі цэнтральны выканаўчы камітэт - УЦВК) пачынаюць актыўна займацца беларускай праблемай толькі са снежня 1917 г., якраз пасля 1 Усебеларускага з'езда. *Пакажыце, на якія беларускія сілы абапіралася бальшавіцкае кірауніцтва, якія структуры былі створаны і як ішоў працэс выпрацоўкі рашэнняў па стварэнні беларускай дзяржаваў на савецкай аснове.* Тут важна высветліць пазіцыю бальшавіцка-савецкіх прадстаўнікоў на Беларусі, многія з якіх пры падтрымцы Москвы потым зоймуць кіруючыя пасады ў органах улады БССР. Не менш важна і цікава прасачыць лёс новастворанай рэспублікі на працягу наступных двух гадоў, за якія тэрыторыя рэспублікі скарацілася з пяці губерняў да шасці паветаў, а насельніцтва - з болып чым 10 млн. да 1,6 млн. Характэрна, што ўсе падзелы, аб'яднанні і раз'яднанні тэрыторый Беларусі пры новай уладзе - ад першага падзела яе тэрыторыі 3 сакавіка 1918 г. і да Рыжскага мірнага дагавора 18 сакавіка 1921 г, а потым і ў 1939, 1940, 1945 гг. - *вырашаліся не ў Мінску і не беларускімі ўладамі.* Веданне гэтых фактаў дазволіць аргументавана

параўнаць, якая з абвешчаных беларускіх дзяржаў, БНР ці БССР, была сапраўды марыянэткавай, а таксама даламожа зразумець. чаму многія гісторыкі падкрэсліваюць уяўны *суверэнітэт* савецкай Беларусі з першых дзён яе існавання і да канца 1980-х гадоў.

Тэма 6. БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ

1. Пачатак Вялікай Айчыннай вайны. Абарончыя бai на тэрыторыі Беларусі, прычыны яе хугкай акупацыі.
2. Фашысцкі акупацыйны рэжым на Беларусі. Праявы калабарацыянізму і яго прычыны.
3. Партызанскі і падпольны рух на Беларусі і іх роля ў разгроме акупантай.
4. Пачатак вызвалення Беларусі. Бой каля в Леніна. Аперацыя "Баграціён" і поўнае вызваленне Беларусі.
5. Уклад беларускага народа ў перамогу над германскім фашызмам і яго міжнароднае прызнанне.

Літаратура: [10; 12; 18; 21; 23; 24; 35; 69; 74; 79; 86; 104]

На пачатку вывучэння паставленах пытанняў трэба звярнуць увагу на такую вельмі важную акалічнасць: тэма вайны здаецца вельмі добра даследаванай, паколькі аб ёй існуе вялізарная колькасць разнастайнай літаратуры, аднак засталося шмат пытанняў, на якія пакуль што няма дакладных адказаў. Ёсць таксама нямала і амаль неасветленых старонак вайны. Болыш таго, некаторыя сцвярджэнні, якія яшчэ нядаўна здаваліся бяспрэчнымі, зараз падвяргаюцца сумненням, а многія факты ацэньваюцца па-новаму. Таму і трэба падысці да разгляду асноўных пытанняў тэмы вельмі ўважліва і, абапіраючыся на літаратуру, не баяцца адыходаў ад стэрэатыпаў, калі яны супярэчаць логіцы і фактам.

Разгляд першага пытання мэтазгодна пачаць з аналізу прычын нападу Германіі на Савецкі Саюз і характара вайны. Абавязкова трэба прывесці прыклады мужнага, герайчнага змагання пагранічнікаў, многіх вайсковых злучэнняў і мясцовага насельніцтва з агрэсарам на тэрыторыі Беларусі [10; 23; 69]. Таксама трэба коратка ахарактарызаваць заходы ўладаў па мабілізацыі сілаў на адпор ворагу і іх вынікі. Без гэтага нельга будзе зразумець, чаму вайна для фашысцкай Германіі не стала "маланкавай" і ўсвядоміць значэнне двухмесячных абарончых баёў на тэрыторыі Беларусі для далейшага ходу вайны. Потым трэба

падыўсці да важнага і балючага пытання аб прычынах таго, што здарылася ў пачатку вайны. Неабходна пераканаўча адказаць на шэраг пытанняў: чаму, *нягледзячы на працяглу, добрую падрыхтоўку да вайны, савецкія войскі былі вымушаны адступаць, панеслі цяжкія страты і пацярпелі паражэнні?*; чаму захоп заходніяй часткі Беларусі адбыўся меничым за тыдзень, а Мінск быў акупаваны ўжо на шосты дзень вайны?; чаму ўся тэрыторыя Беларусі (і не толькі яна!) была акупаваная ўсяго за два месяцы? Бадай, усе крыніцы ўказваюць на комплекс прычынаў такога ходу вайны ў яе пачатку. Але пры канкрэтным разглядзе гэтых прычын даследчыкі прытрымліваюцца розных ацэнак і высноваў. Трэба добра разабрацца ў сутнасці разыходжанняў паміж навукоўцамі.

Так, у савецкай літаратуры ў якасці рашаючых прычын паражэння Чырвонай Арміі ў першыя дні ванны называліся наступныя: раптоўнасць фашистскага нападу; перавага агрэсара ў агульным эканамічным патэнцыяле, жывой сіле і тэхніцы і ў баявым вопыще; пралікі Сталіна ў ацэнцы ваенна-палітычнай сітуацыі перад вайной; пераацэнка савецка-германскага пакга аб ненападзе; масавыя рэпрэсіі супраць камандных кадраў Чырвонай Арміі; незавершанасць яе пераўзбраення і інш. Звярніце ўвагу, што такія падыходы пакуль яшчэ распаўсюджаны і зараз [21, 232-233].

Аднак у шэрагу сучасных публікаций падобныя погляды падвергнуты аргументаванай крытыцы. На фоне ўдакладненых фактаў і лічбаў яны выглядаюць неабгрунтаванымі альбо відавочна недастатковымі і не даюць здавальняючага тлумачэння прычын ваенай катастрофы СССР у 1941 г.

Студэнтам трэба зразумець, што пошук вытоку трагедыі 1941 г. ніспажежна прыводзіць да пытання: *ці была Чырвоная Армія падрыхтаваная да абароны?* Паколькі вынікі першых месяцаў ванны сведчаць аб адваротным, то пералічаныя вышэй прычыны можна лічыць толькі дадатковымі, часам парашынськімі, а некаторыя і зусім непрымальнімі. І тады ў якасці галоўнай прычыны паражэння выступае *непадрыхтаванасць Чырвонай Арміі да абароны*. Трэба зазначыць, што названая прычына яшчэ толькі пачынае прызнавацца ў якасці галоўнай у сучаснай літаратуры. Яе прызнанне ў сваю чаргу выклікае пытанне, чаму ж, *нягледзячы на добрую падрыхтоўку Савецкага Саюза да вайны, Чырвоная Армія не была готова да абароны?* Даволі аргументаваны адказ на яго спрабуюць даць аўтары шэрагу сучасных публікаций на гэтую тэму [66]. *Ён заснаваны на тэзісе аб запланаванай падрыхтоўцы СССР да*

нанясення апераджальнага ўдара па Германіі, з-за чаго савецкае кіраўніцтва лічыла немэтазгодным рыхтавацца да абароны. Падыход і аргументацыя аўтараў гэтай канцэпцыі грунтуеца на адпаведных фактах і лічбах. Іх пажадана ведаць і прывесці ў дыскусіі, якая, як правіла, уznікае пры высвятленні гэтага пытання.

Разгляд другога пытання трэба пачаць з характарыстыкі плана "Ост" - плана знішчэння часткі насельніцтва, каланізацыі і германізацыі акупаванай тэрыторыі. Затым неабходна засяродзіцца на двух асноўных аспектах гэтага пытання: *сутнасці фашисцкага рэжыму на Беларусі і звязанай з ім проблеме калабарацыянізму*. Спачатку трэба даць азначэнне, *что такое акупацыйны рэжым* увогуле і паказаць яго як *сістэму ваенных, палітычных, эканамічных і ідэалагічных захадаў, якія ажыццяўлялі фашисцкія захопнікі на Беларусі*. Па гэтаму аспекту ў літаратуры няма асаблівых разыходжанняў [75; 79; 86].

Што тычыцца праблемы калабарацыянізму, то яна даследавана яшчэ недастаткова. Апроч таго, у літаратуры да гэтага часу дамінуе агульнае адмоўнае стаўленне да ўсіх, хто знаходзіўся ў час вайны на акупаванай тэрыторыі і не змагаўся з ворагам. Каб разабрацца ў гэтым складаным пытанні, трэба, *на-першае*, высветліць прычыны, якія прывялі даволі вялікую колькасць беларусаў да супрацоўніцтва з акупантамі, што ў сваю чаргу дало падставы асобным даследчыкам выказаць думку аб наяўнасці на Беларусі ў час фашисцкай акупацыі элементаў своеасаблівай Грамадзянскай вайны [104]. *Па-другое*, разважаючы над пытаннем, як трэба ставіцца ўвогуле да тых беларусаў, якія ў той ці іншай форме супрацоўнічалі з акупантамі, вельмі важна зразумець, што галоўным крытэрыем у ацэнках такіх людзей з'яўляюцца іх канкрэтныя ўчынкі і матывы, якімі яны кіраваліся. Зыходзячы з гэтага, варта, у прыватнасці, выдзеліць матывы і паводзіны той часткі беларускай інтэлігенцыі, якая на пэўным этапе звязвала з Германіяй надзеі на стварэнне сапраўды нацыянальнай беларускай дзяржаўнасці без улады бапшавікоў, а ў будучым і без фашыстаў [104]. Замацаванне катэгарычна негатыўнага стаўлення да такіх людзей, іх безумоўнае асуджэнне агулам як зраднікаў характэрна для падыходаў сталінскіх часоў.

Выключна важным з'яўляецца трэцяе пытанне. Вядома, што за гераізм, самаахвярнае змаганне беларускіх патрыётаў з акупантамі Беларусь у гады вайны называлі рэспублікай-партызанкай. Таму пажадана, каб студэнты паказалі працэс станаўлення партызанскаага і падпольнага руху, яго цяжкасці і недахопы. Абавязкова трэба называць імёны яго ўдзельнікаў (і не толькі кіраўнікоў). якія праславілі

Беларусь, і, канечне, неабходна спыніцца на найбольш важных падзеях у гісторыі партызанскага і падпольнага рухаў ("рэйкавая вайна, дыверсійная і прапагандысцкая дзейнасць, існаванне партызанскіх зонаў і інш.). Разам з тым трэба асцярожна карыстацца абагульненымі дадзенымі аб колькасці партызанаў і падпольчыкаў, вынікаў іх дзейнасці, нанесеных імі стратах акупантам і г. д., якія фігуруюць у розных крыніцах. Іх трэба лічыць у пэўнай ступені ўмоўнымі, бо ў большасці выпадкаў яны не з'яўляюцца канчаткова дакладнымі [10; 22; 30; 59].

Такую ж заўвагу можна зрабіць і ў дачыненні да агульных маш-табаў партызанскага і падпольнага рухаў. Неабходна звярнуць увагу на тэзіс аб ўсенародным характары барацьбы ў тыле ворага, які на працягу дзесяцігоддзяў сцвярджала афіцыйная гісторыя і які да гэтага часу паўтарае ўсю історыю некаторых сучасных публікацыях. З улікам ведаў па папярэдняму пытанню, студэнгы могуць абмеркаваць пытанне, ці з'яўляе ўсю історыю аб ўсенароднасці барацьбы ў тыле ворага пераканаўчым і бяспрэчным і ці няма тут відавочнага перабольшвання.

Анапагічна трэба абмеркаваць і тэзіс аб выключнай ролі Камуністычнай партыі ў арганізацыі і кірауніцтве барацьбай з акупантамі. Ці не атрымлівае ўсю такім выпадку, што без камуністаў народ мог бы змірыцца з акупацыяй? Магчымае прызнанне гэтых тэзісаў як відавочных перабольшанняў ніколькі не ставіць пад сумненне вялікую ролю партызанскага і падпольнага рухаў у барацьбе з ворагам, яго сапраўды масавы характар і вядучую ролю Камуністычнай партыі, яе падпольных камітэтаў у арганізацыі і кірауніцтве барацьбай на акупаванай тэрыторыі. Але гэтая роля выяўлялася, а потым узмацнялася ўжо ва ўмовах акупацыі. Таму ў гісторыі барацьбы з акупантамі і выдзяляюцца асобныя перыяды, аналізуецца прычыны, па якіх яна далёка не адразу набыла масавы характар.

На пачатку абмеркавання чацвёртага пытання трэба нагадаць, што вызваленне тэрыторыі Беларусі пачалося ўжо восенню 1943 г., называецца шэраг праведзеных у гэты час аперацый Чырвонай Арміі (у тым ліку Смаленскую, часткай якой быў вядомы бой каля в. Леніна). Неабходна коратка прааналізаваць прычыны, па якіх савецкія войскі не змаглі восенню і зімой 1943-1944 гг. цалкам вызваліць Беларусь, а пасля гэтага асноўную ўвагу ўдзяліць наступальнай аперацыі "Баграціён". Паколькі яна была адной з самых паспяховых аперацый Чырвонай Арміі і ў гісторыі Беларусі мае асаблівае значэнне, трэба больш падрабязна спыніцца на яе правядзенні і выніках [12].

Заключнае пытанне тэмы накіравана на абагульняющую, максі-

мальна поўную характарыстыку ўклада беларускага народа ў агульную перамогу над фашисцкай Германіяй. Пры гэтым не трэба абмяжоўвацца толькі канстатацияй ролі ў гэтым партызанскага руху і барацьбы падпольніцтва, як яшчэ нярэдка робіцца ў літаратуры па вайне. Разам з безумоўна высокай ацэнкай ролі партызанскага і падпольнага рухаў у дасягненні перамогі, трэба, па-першае, выкарыстаць абагульненныя дадзеныя аб беларусах, якія ваявалі з ворагам у складзе дзеючай арміі на франтах Вялікай Айчыннай вайны; па-другое, распавесці аб беларусах, якія змагаліся за межамі Беларусі. былі ўдзельнікамі руху Супраціўлення ў Еўропе і, па-трэцяе, ахарактарызаваць уклад у перамогу тых беларусаў, што працавалі на яе ў савецкім тыле ва ўсходніх раёнах СССР. Зразумела, неабходна падмацаваць зробленыя высновы адпаведнымі прыкладамі, прывесці канкрэтныя факты, прозвішчы людзей.

Апошні аспект гэтага пытання і ўсёй тэмы ў цэлым тычыцца міжнароднага прызнання вялікіх заслуг беларускага народа у барацьбе з германскім фашизмам. Яно, як вядома, знайшло адлюстраванне ў рашэнні ўключыць БССР у лік краін-заснавальніц Арганізацыі Аб'яднаных Нацый. Канстатуючы гэта і прыводзячы адпаведны фактычны матэрыял, варта, разам з тым, заўважыць, што знаходжанне БССР у складзе гэтай аўтарытэтнай міжнароднай арганізацыі доўгі час мела пераважна фармальны характар і толькі з набыццём дзяржаўнай незалежнасці членства Рэспублікі Беларусь у ААН напоўнілася рэальным зместам [18, 424-430; 24, 263-267].

Тэма 7. РЭСПУБЛІКА БЕЛАРУСЬ — НОВЫ ЭТАП БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ

1. Крызіс СССР як унітарнай дзяржавы. Прыняцце Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР і яе значэнне.
2. Абвяшчэнне незалежнасці Беларусі, прыняцце законаў аб назве і дзяржаўнай сімволіцы краіны. Удзел у стварэнні Садружнасці Незалежных Дзяржаў.
3. Развіццё Беларусі ў варунках незалежнасці і дзяржаўнага суверэнітэту.

Літаратура: [18; 21; 23; 24; 32; 50; 51; 69].

Тэма ахоплівае адносна непрацяглы перыяд найноўшай гісторыі Беларусі - канец 1980-х гг. - пачатак XXI ст. Аднак ён напоўнены

выключна важнымі падзеямі, якія карэнным чынам змянілі ход сусветнай, еўрапейскай і беларускай гісторыі. На гэтым адrezку часу Беларусь увайшла ў міжнародную супольнасць як незалежная дзяржава, унутры краіны былі зроблены рашучыя крокі ў справе беларускага нацыянальнага адраджэння, умацавання дзяржаўнага суверэнітэту. Разам з тым у сярэдзіне 90-х гг. у сацыяльна-палітычным жыцці Беларусі адбыліся змены, якія сустрэлі неадназначную ацэнку ў беларускім грамадстве і за межамі краіны, выклікалі супярэчлівия наступствы.

Першае пытанне неабходна пачаць з кароткага агляду тых зменаў у СССР, якія адбыліся ў варунках перабудовы напрыканцы 80-х гг. Перш за ўсе трэба засяродзіць ўвагу на аналізе праяваў крызісу, які ахапіў СССР, і аргументавана паказаць, што крызіс быў сістэмным. Гэта значыць, што ён ахапіў асноўныя сферы жыцця савецкага грамадства: *еканоміку, палітыку, ідэалогію, міжнацыянальныя і міждзяржасці*. Важна ўсведоміць, што паступовае нарастанне разыходжання ў паміж саюзнымі рэспублікамі з'явілася вынікам нявырашаных своечасова глыбокіх проблем і супярэчнасцяў. Урэшце рэшт, *разам з нарастаннем эканамічнага і палітычнага крызісу ў краіне, не вытрымаў праверкі часам і той тып міжнацыянальных стасункаў, які склаўся ў СССР і тримаўся на жорсткай цэнтралізацыі*. Яе ўвасабляла і забяспечвала аднапартыйная сістэма пры манаполіі КПСС на ўладу. Дзеля захавання гэтай манаполіі КПСС імкнулася да ўніфікацыі нацыянальна-дзяржаўнага жыцця (дастаткова ўспомніць праграмны тэзіс аб "слиянні наций и языков") і рознымі спосабамі, уключаючы масавыя рэпрэсіі, стрымлівала нацыянальна-дэмакратычнае развіццё рэспублік. Таму невыпадкова падзенне аўтарытэту і ўплыву КПСС шло адначасова з узмацненнем цэнтрабежных тэндэнций сярод савецкіх рэспублік. Звярніце ўвагу, што напрыканцы 80-х - пачатку 90-х гадоў разыходжанні паміж рэспублікамі набылі розныя формы: ад парламенцкіх дыскусій на саюзным узроўні да ўзброенай барацьбы паміж асобнымі рэспублікамі і ўнутры іх. Прывядзіце адпаведныя прыклады.

Уздым нацыянальнага абуджэння Беларусі ў разглядаемы перыяд мэтазгодна праілюстраваць прыкладамі з дзейнасці нацыянальна-дэмакратычных арганізацый і рухаў. Менавіта пад іх ўздеяннем, а таксама ў выніку мэтанакіраванай працы нацыянальна арыентаваных дэпутатаў тагачаснага Вярхоўнага Савета была прынята "Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі" [32]. Знаёмства студэнтаў з артыкуламі Дэкларацыі дасць

магчымасць належным чынам ацаніць яе змястоўнасць і паказаць, што разам з Законам аб мовах у Беларускай ССР яна ўвайшла ў лік важнейших дакументаў 1990 г. Гэта тым больш неабходна, што некаторыя аўтары спрабуюць прынізіць значэнне Дэкларацыі, а сама яе прыняцце лічаць ледзь не памылковым. Між тым, кожны артыкул Дэкларацыі накіраваны на сцвярдженне нацыянальна-дзяржаўных, палітычных, эканамічных, культурных і іншых правоў беларускага народа. У крызіснай сітуацыі жніўня 1991 г. *Дэкларацыі быў нададзены статус канстытуцыйнага акта і на працягу двух с паловай гадоў яна выконвала ролю часовай канстытуцыі Рэспублікі Беларусь.* Дэкларацыя заканадаўча забяспечыла першыя гады новага этапа нацыянальнага адраджэння. Невыпадкова 27 ліпеня, дзень прыняцця Дэкларацыі, быў зацверджаны як агульнадзяржаўнае свята Дзень Незалежнасці.

Другое пытанне мэтазгодна пачаць з кароткага агляду падзеяй 18-21 жніўня 1991 г. у Москве (так званы "жнівеньскі путч"), якія перакрэслі магчымасць падпісання новага саюзнага дагавора і стварылі рэальную пагрозу дэмакратычнаму развіццю рэспублік. Важна высветліць, чаму пазіцыя тагачаснага партыйна-савецкага кірауніцтва Беларусі выклікала абурэнне дэмакратычных колаў і нават камуністычная большасць Вярхоўнага Савета БССР прагаласавала за прыпыненне дзеяніасці КПБ. Менавіта на гэтай хвалі незадаволенасці і недаверу як да саюзнага цэнтра, так і да кірауніцтва рэспублікі, былі прыняты выключна важныя рашэнні: *аб наданні Дэкларацыі аб дзяржавным суверэнітэце БССР статуса Канстытуцыйнага акта, аб незалежнасці краіны, яе новай назве, вяртанні гістарычнай нацыянальнай дзяржавай сімволікі і ўвядзенні свята Дня Незалежнасці.* Гэтыя рашэнні мелі вялізарны дзяржаўна-палітычны сэнс, бо яны юрыдычна замацоўвалі суверэнітэт і незалежнасць краіны, цесную сувязь і пераемнасць гістарычных традыцый. Разам з дзяржаўнасцю беларускай мовы, яны стварылі доўгатэрміновую аснову для развіцця нацыянальна-дзяржаўной самасвядомасці беларускага народа. Аднак якраз гэтыя лёсавызначальныя рашэнні сустрэлі неадназначную ацэнку часткі насельніцтва, выклікалі адкрытую незадаволенасць кансерватыўна настроенных прадстаўнікоў кіруючага апарата і ўсіх тых, хто выступаў супраць беларусізацыі. У краіне была разгорнута шырокая прапагандысцкая кампанія, на хвалі якой некаторыя рашэнні 1990-1991 гг. былі перагледжаны ў выніку рэферэндума 1995 г.

Уважліва трэба разгледзець рашэнні па дэнансацыі саюзнага дагавора ад 30 снежня 1922 г. і стварэнні СНД, прынятых кіраунікамі

Беларусі, Расіі і Украіны ў снежні 1991 г. Сутнасць праблемы заключаецца ў адказе на прынцыпова важнае пытанне: што адбылося на самай справе ў рэзідэнцыі беларускага ўрада "Віскулі" ў Белавежскай пушчы - "развал" ("разбурэнне", "ліквідацыя") прадстаўнікамі трох рэспублік вялікай краіны СССР, як сцвярджаюць некаторыя аўтары, ці палітычная і юрыдычна канстатация таго факта, што Савецкі Саюз ужо перастаў існаваць як суб'ект міжнароднага права і палітычная рэальнасць? Інакш кажучы, існаваў яшчэ *СССР на той момант рэальная ці ён заставаўся як юрыдычны феномен толькі на паперы дагавора 1922 г.*? І калі існаваў, то якія рэальныя ўладныя структуры яго прадстаўлялі? Зыходзячы з того, якім будзе адказ на гэтае пытанне, трэба альбо прызнаць, што рашэнні ў Віскулях на самай справе прывялі да крызісу і разбурэння Саюза, альбо, наадварот, прызнаць, што *падпісанне акта аб нядзейнасці дагавора 1922 г. і стварэнні СНД азначала юрыдычнае прызнанне факта ўжо адбыўшагася распаду Саюза*. Трэба памятаць, што *к тому часу ўсе рэспублікі заявілі аб сваім суверэнітэце і незалежнасці*. Пагадненне аб стварэнні СНД стварыла магчымасць задаволіць прыхільнікаў саюзных сувязяў для захавання і пашырэння міждзяржаўных контактаў ва ўсіх сферах. Застаецца прааналізаваць асноўныя напрамкі супрацоўніцтва рэспублік у межах Садружнасці, яго вынікі і праблемы [18, 464-469; 23, 561-576; 24, 294-300; 69, 455-487].

На пачатку трэцяга пытання неабходна растлумачыць, чаму Канстытуцыя БССР 1978 г. ужо не адпавядала новым рэаліям. Прыйгайдайце, які документ замяніў яе ў якасці часовай канстытуцыі краіны пасля абвяшчэння незалежнасці. Важна прасачыць працэс распрацоўкі і прыняцця Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, яе прынцыповая адрозненні ад папярэдняй. Неабходна звярнуць увагу на дыскусіі па такіх нормах Асноўнага закона, як дзяржаўнасць беларускай мовы, увядзенне пасады презідэнта і яго паўнамоцтваў, месца і роля Канстытуцыннага суда і інш. Растлумачце сутнасць азначэння Рэспублікі Беларусь як *суверэннай, прававой, унітарнай дзяржавы*.

Пасля зацвярджэння ў сакавіку 1994 г. Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь асноўнымі падзеямі дзяржаўна-палітычнага развіцця сярэдзіны 90-х гг. становіцца выбары презідэнта краіны, ініцыяваныя презідэнтам рэферэндумы 1995 г. і 1996 г. Мэтазгодна разгледзець прычыны нарастання супярэчнасцяў паміж першым презідэнтам краіны (выкананчай уладай) і Вярхоўным Саветам Рэспублікі Беларусь (уладай заканадаўчай). Прыйціпова важна прааналізаваць палітычны і нацыянальна-культурны сэнс пытанняў, вынесеных на рэферэндумы.

У сацыяльна-эканамічным развіцці Беларусі можна пазначыць два этапы першы - да 1995 г., другі - пасля. Кожны з іх меў свае асаблівасці. Яны адлюстраваны ў навучальна-дапаможнай літаратуры. Неабходна адзначыць станоўчыя моманты дзяржаўнай палітыкі па стабілізацыі эканомікі ў другой палове 90-х гг, а таксама цяжкасці і нявырашаныя праблемы [20; 23; 24].

Пэўнае месца трэба адвесці разгляду міжнароднага становішча Рэспублікі Беларусь [18, 469-474; 24, 308-312]. Звярніце ўвагу на сэнс асноўных базавых прынцыпаў зневядомай палітыкі (*без'ядзернасць і нейтралітэт*), якія Беларусь абрала пасля абвяшчэння незалежнасці. Неабходна таксама адзначыць поспехі ў міжнародным прызнанні Беларусі да сярэдзіны 90-х гг., а затым высветліць прычыны пэўных складанасцяў у стасунках з заходнімі дзяржавамі, еўрапейскімі міжнароднымі арганізацыямі. Больш увагі трэба ўдзяліць разгляду сувязяў з Расіяй, якія за гэты час прайшли шлях ад асобных дагавораў аб супрацоўніцтве ў розных галінах, да пагаднення аб стварэнні саюзной дзяржавы, а таксама вынікі і праблемы на гэтым шляху.

ЛІТАРАТУРА

1. Анішчанка Я. Паўстанне 1794 года: змагшне за народ / Я. Анішчанка // Полымя - 1995. - № 5.
2. Анішчанка Я. Міжканфесійныя канфлікты ў Беларусі напярэдадні першага падзелу Рэчы Паспалітай / Я. Анішчанка // Весці АН Беларусі. - 1995. - № 3.
3. Асветнікі зямлі Беларускай. Энцыкл. даведнік. - Мн., 2001.
4. Арлоў У. Гісторыя Беларусі год за годам / У. Арлоў, Г.Сагановіч // Беларуская мінуўшчына - 1995. - № 6.
5. Асіноўскі С. Полье памяці: Постаці і падзеі беларускай мінуўшчыны / С. Асіноўскі. - Мн., 1999.
6. Арлоў У. Прыйсуд выкананія невядомы (Ігнат Грынявіцкі) // У. Арлоў. - Мн., 1992.
7. Бандарэнка М. Змагар з Белавежы / М. Бандарэнка // Беларуская мінуўшчына 1995.- №5.
8. Беларусазнаўства. Навучальны дапаможнік. - Мн , 1998.
9. Беларусы - М, 1998.
10. Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне. 1941 - 1945. Энцыкл. - Мн., 1990.
11. Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім. - Мн. 1992.
12. Василевский А. М. План операции "Багратион"/1418 дней войны // Л.М. Василевский - М., 1990.
13. Вернигоров В Н Политические партии и общественные движения в России в Беларуси: вторая половина XIX - первая треть XX века: пособие. / В.Н.Вернигоров. - Мн, 2001.
14. В непокорённом Минске: документы и материалы о подпольной борьбе советских патриотов в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 - июль 1944). - Мн., 1987
15. Вольф Ю. Князі на абшарах Вялікага княства Літоўскага ад канца XIV ст / Ю. Вольф // Спадчына. -1992. - № 4-6.
16. Вырашэнне нацыянальнага пытання ў Беларусі: рэвалюцыя і контррэвалюцыя / Перабудова і міжнацыянальныя адносіны. - Мн . 1989.
17. Гілевіч Н. Крызіс ці трагедыя? / Н Гілевіч // Народная воля. -2001.- 5дек.
18. Гісторыя Беларусі / А. Л. Абецздарская, П. І Брыгадзін. Л. А. Жылуновіч і інш.; пад рэд. А. Г. Каханоўскага і інш. - Мн., 1997.
19. Гісторыя Беларусі: з 1795 да вясны 1917 г.: вучэб. дапаможнік / І. І. Коўкель, І. П. Крэнь, Л. У. Бярэйшык і інш. - Мн . 2001
20. Гісторыя Беларусі. У 2 ч. Ч. 1. Ад старажытных часоў па люты 1917 г., пад рэд. Я. К. Новіка і Г. С. Марцуля. - Мн., 2003.
21. Гісторыя Беларусі. У 2 ч. Ч. 2. Люгы 1917 - 2002 г. / пад рэд. Я. К. Новіка і Г. С. Марцуля. - Мн., 2003.
22. Гісторыя Беларусі. У 2 ч. Ч. 1. Са старажытных часоў - да канца XVIII ст.: курс лекцый / І. П. Крэнь, І. І. Коўкель, С. В. Марозава, С. Я. Сяльверсгава, А. Фёдарай. - Мн., 2000.
23. Гісторыя Беларусі. У 2 ч. Ч. 2. XIX - XX стагоддзі: курс лекцый / П І. Брыгадзін, У. Ф. Ладысеў, П. І. Зялінскі і інш. - Мн. 2002.
24. Гісторыя Беларусі ў кантэксле ўсходнеславянскай цывілізацыі: даплможнік / У. Р. Казлякоў, С. В. Марозава. У. А Сосна і інш.; пад рэд, Л. В Лойкі. - Мн., 2003.
25. Гісторыя сялянства Беларусі. У 3 т. Т. 1. Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г./ пад рэд. В. І. Мялешкі і інш - Мн., 1997.

26. Голубеў В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі: XVI - XVIII стст. / В.Ф. Голубеў - Мн., 1992
27. Голубеў В.Ф Ці ведаецце Вы гісторыю свай краіны? / В.Ф. Голубеў - Мн. 1994.
- 28 Грыцкевіч А Два погляды на адну канстытуцыю / А Грыцкевіч // Польмя. -1993.- №9
29. Грыцкевіч А. Паўстанне 1794 г.: перадумовы , ход і вынікі / А. Грыцкевіч // Беларускі гістарычны часопіс - 1994. - № 1
30. Грыцкевіч А. Слуцкі збройны чын 1920 года і лёсы паўстанцаў / А Грыцкевіч // Наша слова. - 2003. - 26 нояб.
31. Дапаможнік па гісторыі Беларусі для паступаючых у вышэйшыя навучальныя ўстановы / пал рэд. А. Г. Каханоўскага і інш. - МІІ 1997.
32. Декларация Верховного Совета Республікі Беларусь о государственном суверенитете Республики Беларусь 27 июля 1997 г. / История Беларуси в документах и материалах - Мн., 2000
33. Декларация прав народов России (извлечение / В. К. Цечоев, Н. Е. Орлова. История государства и права России XIX XX вв.: учебное пособие. - Ростов н/Д., 2000.
34. Дзмітрачкоў П.Ф. Беларусь у складзе Вялікага Княства Літоўскага (другая палова XIII - першая палова XVII стст.) / П.Ф. Дзмітрачкоў. Ч. 1. - Магілёў, 1996.
33. Долгович Б. Д Беларусь в годы Великой Отечественной войны в вопросах и ответах / Б.Д. Долгович. - Мн., 1994.
36. Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі / М.В. Доўнар-Запольскі. - Мн., 1994.
37. Думин С.В. Другая Русь (Великое Княжество Литовское и Русское) / С.В. Думин // История Отечества: люди, илси, решения. Очерки истории России IX - нач. XX вв.- М., 1991
38. Емельянчык У Паланез для касінераў (З падзеяў паўстання 1794 г. пад кіраўніцтвам Т Касцюшкі на Беларусі) / У. Емельянчык - Мн . 1994.
39. Ермаловіч М Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае / М. Ермаловіч - Мн., 2000.
40. Ермаловіч М. Па слядах аднаго міфа / М Ермаловіч - Мн , 1991
41. Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд / М. Ермаловіч - Мн.. 1994
42. Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяды / М. Ермаловіч - Мн . 1990.
- 43 Запруднік Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях / Я. Запруднік. - Мн.. 1996.
44. Іванова Л. Рэфармацыйны рух на Беларусі (другая палова XVI - першая палова XVII стст.) // Л. Іванова / Беларускі гістарычны часопіс. - 1997. - № 2
45. Імя тваё Белая Русь / уклад. Г. М. Сагановіч. - Мн . 1991.
46. Ігнатоўскі У. М. Кароткі нарыйс гісторыі Беларусі / У.М Ігнатоўскі. - Мн . 1991.
47. Иллюстрированная хронология истории Беларуси: с древности и до наших дней/ авт.-сост. Н. П. Ховратович. 2-е изд., доп - Мн., 2000.
48. История Беларуси: Словарь-справочник / под ред. С. Ф Дубенецкого - Мн . 2000.
49. Калимовский К Из печатного рукописного наследия / К. Калиновский. - Мн . 1988.

50. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. Прынята на 13 сесіі Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь 12 склікання 15 сакавіка 1994 г. - Мн., 1994.
51. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 1994 (са змяненнямі і дапаўненнямі). Прынята на рэспубліканскім рэферэндуме 1996 года. - Мн., 1997.
52. Касцюк М. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі / М. Касцюк. - Мн., 2000.
53. Кляшчонак Т. Міхал Клеафас Агінскі і Беларусь / Т. Кляшчонак // Беларускі гістарычны часопіс - 2000. - № 2.
54. Крамко І. Адзіная старажытнарускасць. Ці была яна? / І. Крамко // Наша слова. - №33 -2003 - Зсент.
55. Крыжовы шлях. Дапаможшк для вывучающих гісторыю Беларусі. - Мн., 1993.
56. Курыла А. Ідэі Французскай рэвалюцыі: паміж гісторыяй і палітыкай / А. Курыла // Беларускі гістарычны часопіс - 2001. - № 2.
57. Ладысеў У. Рыжскі мірны дагавор: перамога савецкай дыпламатыі ці паражэнне? / У. Ладысеў // Беларускі гістарычны часопіс -2001. - №3.
58. Ластоўскі В. Кароткая Гісторыя Беларусі / В. Ластоўскі. - Мн., 1992.
59. Ленин В. И. Удержанят ли большевики государственную власть?/ В.И. Ленин. Полн. собр. соч. Т. 34. М., 1962.
60. Лойка П. Ад Крэва да Любліна / П. Лойка // Беларуская мінуўшчына. - 1997. - № 4.
61. Лойка П. Рэспубліка і яе эпоха / П. Лойка // Беларуская мінуўшчына.- 1995.- № 6.
62. Луцкевіч А. За дваццаць пяць гадоў (1903-1928): успаміны аб працы першых беларускіх палітычных арганізацый: Беларуская рэвалюцыйная грамада, Беларуская сацыялістычна грамада / А Луцкевіч . - Мн. 1991.
63. Лыч Л. Беларусь вядуць шляхам Смаленшчыны / Л.Лыч // Народная воля - 2003. 20 жн.
64. Лыч Л. Гісторыя культуры Беларусі / Л. Лыч, У. Навіцкі. - Мн., 1996.
65. Матарас В. Органы ўлады і кіравання ў Вялікім княстве Літоўскім (XIV - XVI стст.) / В. Матарас // Беларускі гістарычны часопіс. - 2000. - № 3.
66. Мельтюхов М. Н. Упущенный шанс Сталина (Советский Союз и борьба за Европу 1939-1941 гг. Документы, факты, суждения) / М. Н. Мельтюхов. - М., 2002.
67. Мысліцелі і асветнікі Беларусі: Іэнцыкл. даведнік. - Мн., 1995.
68. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2 ч. Ч. 1. - Мн., 1994.
69. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2 ч. Ч. 2. - Мн., 1995.
70. Насевіч В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы / В. Насевіч. - Мн., 1993.
71. Найдзюк Я. Беларусь учора і сяньня: папулярны нарыс з гісторыі Беларусі / Я. Найдзюк, Н. Касяк - Мн., 1993
72. Несцяровіч Я. Ю. На шляху да беларускай савецкай дзяржаўнасці / Я. Ю. Несцяровіч //Актуальная пытанні гісторыі БССР (савецкі перыяд) - Мн., 1991
73. Новиков С. В. Всеобщая история. Справочник студента / С.В.Новиков, А.С. Маныкнн. О.В. Дмитриева. - М.. 2000.
74. Нямецка-фашистыкі генацыд на Беларусі (1941 - 1944). - Мн., 1995.
75. Палуцкая С. Апошні сейм Рэчы Паспалітай / С. Палуцкая // Беларуская мінуўшчына. - 1995. - №4.
76. Паходжанне беларусаў: дыскусія працягваецца / Перабудова і міжнацыянальныя адносіны. - Мн., 1989.
77. Пилипенко М. Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция / М.Ф.Пилипенко. - Мн.. 1991.

78. Рогалеў А. "Гістарычная Літва" на беларускіх землях? / А. Рогалеў / Беларуская думка. - 1993. - № 6.
79. Романовский В. Ф. Оккупация: преступные цели — преступные средства / В.Ф. Романовский, А. Н. Михальченко // Страницы истории Компартии Белоруссии. - Мин., 1990.
80. Саверчанка І. Вялікае княства Літоўскае: утварэнне дзяржавы / І. Саверчанка // Беларускі гістарычны часопіс. - 1993. - № 2
81. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. - Мн. 2001
82. Сагановіч Г. М. Невядомая вайна: 1654 - 1667 / Г.М. Сагановіч. - Мн., 1995.
83. Сагановіч Г. М. Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі / Г.М. Сагановіч. - Мн . 1992.
84. Самбук С. М. Революционныі народники Белоруссии / С.М.Самбук - Мин., 1972.
85. Сакалова М. Легальныя грамадскія арганізацыі Беларусі у 70-90-я гады XIXст. / М. Сакалова // Беларускі гістарычны часопіс. -1999. - № 3.
86. Семиряга М. Н Тюремная империя нацизма и её крах / М.Н. Семиряга - М. 1991.
87. Сідарэнка Б. Усходняя палітыка ВКЛ у першай трэці XVI стагоддзя / Б. Сідарэнка // Беларускі гістарычны часопіс. - 2000. - № 3.
88. Сільчанка М. Мова дзяржаўная і афіцыйная / М. Сільчанка. І. Басюк // Беларуская думка - 1997. - № 8.
89. Скарына і яго эпоха. - Мн., 1990.
90. Смолік П. Органы ўлады і кіравання ў Вялікім княстве Літоўскім (XV-XVI стст.) / П. Смолік, С. Барыс // Беларускі гістарычны часопіс. - 1995. - № 4
91. Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы / Б. В. Соколов - М., 2003.
92. Соловьев Л. К. Белорусская Центральная Рада: создание, деятельность, крах / А.К Соловьев - Мин., 1995.
93. Солошемко В. М. От народничества к марксизму / В.М. Солошенко. - Мин. 1971.
94. Снапкоўскі У. Знешнепалітычная дзеянасць Беларускай ССР (1919-1929 п.) У. Снапкоўскі // Беларускі гістарычны часопіс. - 2001 - № 3.
95. Старонкі гісторыі Беларусі / М. М. Крывальцэвіч, С. Я. Рассадзін, А. В. Йоў і інш - Мин., 1992
96. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведкі. Каментары. - Мн . 1989
97. Сашкевіч М. Перадумовы і працэс стварэння палітычных партый на Беларусі (канец XIX ст. - люты 1917 г.) / М. Сашкевіч // Беларускі гістарычны часопіс - 1999. - №3.
98. 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі - Мн. 1993.
99. Страницы истории Компартии Белоруссии: суждения, аргументы. факты / под ред. Р. П Платонова. - Мн., 1990.
100. Суворов В. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну? Нефантастическая повесть-документ / В. Суворов. - М., 1992.
101. Сямашка Я. И. Армія Краёва на Беларусі / Я.І. Сямашка - Мн., 1994.
102. Тарасаў К. Памяць пра легенды: постаці беларускай мінуўшчыны / К. Тарасаў. - Мн.. 1990.

Вучэбна - метадычнае выданне

Валерый Мікалаевіч Барулин

Галіна Аляксандраўна Гусарава

Эльжіра Яўгенаўна Герасімовіч

Аляксандр Ісааківіч Каданчык

Валерый Фёдаравіч Шчорбаў

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

Метадычныя ўказанні да семінарскіх заняткаў

Тэхн. рэдактар Н. К. Шапрунова

Карэктар А. А. Юрчанка

Зацверджана ў друк 16. 01. 2006

Фармат 60×84 1/16. Папера для множыльных апаратуў.

Друк рызаграфічны. Гарнітура "Таймс".

Умоўн. друк. арк. 2,09. Ул.-выд. арк. 1,97.

Тыраж 500 экз. Заказ № . Цана 1600 руб.

Рэдакцыйна-выдавецкі аддзел БДСГА

213407, г. Горкі Магілёўскай вобл., вул. Студэнцкая, 2

Аддрукавана у сектары выдання вучэбна-метадычнай літаратуры і рызаграфіі БДСГА

г. Горкі, вул. Мічурына, 5.